

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.
Coll. No. 534

Title Kāśikā Vṛtti.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 534 Subject : Grammar

Title : Kāśikā vṛtti

Author : Vāmana Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 9.3" by 4.2" Extent : 325 to 341 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : —

का. अ. ४. च. ४
३२५

॥ श्रीगोपीकुलवधभाजनमः ॥ ॥ प्राचदते ८॥ १ ॥ तद्वहतिरथयुगप्रासंगमिति वदति। प्रागेतस्माद्वहति संशयनाद्या
नर्थातुक्तमिष्यमः। वक्तव्यस्तेश्चिकृतोवेदितयः। वदति। तेन दीव्यति रचनति कृतमिति। अक्षौदीव्यति
आक्षिपति। वक्तव्यकरणे तदा हेतिमाशयादिभ्य उपसंख्यानं। माशयमाह। माशयिकः। कार्यशयिकः। नैयशयिकः। प्रा
दिपदिकाधिकारेपि वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानं। आहेति प्रभृतादिभ्यः। प्रभृतमाह प्राभृतिकः। पार्याप्तिकः। किं
वा विषेशणाय प्रत्ययः॥ ॥ १४४ ॥ सुस्नातेष्टति सौस्नातिकः। सौख्यशायनिकः॥ ॥ १४५ ॥
॥ १४६ ॥ परदारान्नगच्छति पारदारिकः। गौरुतल्लिकः॥ ॥ तेन दीव्यति रचनति कृतमिति। अक्षौदीव्यति आक्षिपति।
तेन तृतीयासमर्थो दीव्यति रचनति कृतमिति। तेनैव प्रथमं वक्तव्यमो भवति। अक्षौदीव्यति आक्षिपति।
शालाकिकः। अभ्याखनति आम्निकः। कौटुलिकः। अक्षौदीव्यति आक्षिपति। शालाकिकः। आक्षौदीव्यति आक्षिपति।
शालाकिकः। सर्वत्र तृतीयाकरणेन समर्थविधिः। देवदत्तेन कृतमिति न भवति। प्रत्ययार्थे संख्याकालयो रविद
त्ता। क्रिया प्रक्षयनेप्यारब्धा तस्य तद्धितस्वभावात्साधनप्रधानः॥ ॥ संस्कृतं॥ ३॥ तेनेति तृतीयासमर्थसिद्धे

॥ श्रीगोपीकुलवधभायनमः ॥ ॥ प्रावहते ८८ ॥ ॥ तद्वहतिरथमुग्रासंगमिति वदति। प्रागेवस्माद्वदति संशयनाद्या
नर्थानुक्रमिष्यामः ॥ वक्रत्यस्तेष्वधिकृतोवेदितयः ॥ वदति तेन दीव्यति रचनति कृतमिति कृतमिति। अक्षैर्दीव्यति
आक्षिप्तः ॥ वक्रकरोतदाहेति माशष्टादिभ्य उपसंख्यानं ॥ माशष्टमाह माशष्टिकः ॥ कार्यशष्टिकः ॥ नैत्यशष्टिकः ॥ प्रा
दिपदिकाधिकारेपि वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानं ॥ आहेति प्रभृतादिभ्यः ॥ प्रभृतमाह प्रभृतिकः ॥ पार्याप्तिकः ॥ क्रि
याविशेषाणां प्रत्ययः ॥ ॥ ८८ तौ सुस्तातादिभ्यः ॥ ॥ सुस्तातेष्टति सौस्तातिकः ॥ सौख्यशायनिकः ॥ ॥ ८९
८९ तौ परदारादिभ्यः ॥ ॥ परदारान्नगं प्रति पारदारिकः ॥ गौरुतल्लिकः ॥ ॥ तेन दीव्यति रचनति कृतमिति कृतमिति ॥
तेन तृतीयासमर्थो दीव्यति रचनति कृतमिति कृतमिति तेन तेष्वर्थेषु वक्रत्ययो भवति ॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिप्तः
शालाकिकः ॥ आभ्यासनेति आभिनिकः ॥ कौटुलिकः ॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिप्तः ॥ शालाकिकः ॥ अक्षैर्दित आक्षिप्तः
शालाकिकः ॥ सर्वत्र तृतीयाकरणेन समर्थविधिः ॥ देवदत्तेन कृतमिति न भवति ॥ प्रत्ययार्थे संख्याकालयोरविव
क्षा ॥ क्रिया प्रधानत्वे पारव्यातस्य तद्वितस्त्वभावात्साधनप्रधानः ॥ ॥ संस्कृतं ॥ ३॥ तेनेति तृतीयासमर्थसिद्ध

नमित्येतस्मिन्नर्थे वक्रत्ययो भवति ॥ सवत्कर्त्तव्यं संस्कारः ॥ दक्षा संस्कृतं दाधिकः ॥ शाड्वैरिकः ॥ मारीचिकांशो गविभाग
त्रार्थः ॥ ॥ कुलस्य कोपकादृशः ॥ ॥ कुलस्य शशककारोपधायादिपदिकादृशः ॥ वक्रत्ययो भवति ॥ संस्कृतमित्येतस्मिन्न
र्थे वक्रकोपवादः ॥ कुलस्यैः संस्कृतं कौलस्यैः ककारोपधायात्तेन डीकं दाईभकं ॥ ॥ चरति ॥ ५ ॥ तेनेति तृतीयासम
र्थं चरतीत्येतस्मिन्नर्थे वक्रत्ययो भवति ॥ त्रतिप्रवत्तव्यार्थः ॥ कांडुप्रवेन तरति कांडुप्रविकः ॥ शारप्रविकः ॥ औदुप्र
विकः ॥ ॥ गोयुद्धादृशः ॥ ॥ गोयुद्धशष्टादृशप्रत्ययो भवति ॥ त्रतीत्येतस्मिन्नर्थे वक्रकोपवादः ॥ स्वरे विशेषः ॥ गोयुद्धि
कः ॥ ॥ नौद्यचप्रवः ॥ ॥ नौद्यचप्रवः प्रातिपदिकादृशप्रत्ययो भवति ॥ त्रतीत्येतस्मिन्नर्थे वक्रकोपवादः ॥ नावा
तरति नाविकः ॥ द्यचः रवच्यधिः दटिकः ॥ द्यविकः ॥ प्रकारः ॥ साहितिको नुबधः ॥ बाङ्गकास्त्री ॥ आकर्षाव्यर्थादर्भमस्त्रा
दिभ्यः ॥ कुसीदसूत्राच्च ॥ आवसथाक्तिसरादेः शितः ॥ अडेते वगाधिकारे ॥ विधिवाक्यापेक्षवयं प्रत्यया सुसप्त ॥
चरति ॥ ॥ तेनेति तृतीयासमर्थं चरतीत्येतस्मिन्नर्थे वक्रत्ययो भवति ॥ चरतिर्भक्तृणां गतौ च वचने ॥ दक्षा चरति दा
धिकः ॥ हास्तिकः ॥ शाकटिकः ॥ ॥ आकर्षाव्यर्थाच्च ॥ ॥ आकर्षशष्टादृशप्रत्ययो भवति ॥ चरतीत्येतस्मिन्नर्थे वक्रको

तद्वितीया समर्थेभ्यः गृह्यतीत्येतस्मिन्नेव कृत्यो भवति। प्रतिकर्तृगृह्यातिशयिकः। आर्थिकः। लाजा
मिकः॥ ॥ धर्मश्चरति॥ १॥ धर्मशब्दादिति द्वितीया समर्थश्चरतीत्येतस्मिन्नेव कृत्यो भवति। चरतिरासेवायां।
नानुष्ठानमात्रे। धर्मश्चरति धर्मिकः। अधर्माच्चरति अधर्मिकः। अधर्मश्चरति अधर्मिकः॥ ॥ प्रतियोग्यमेति॥ ॥
प्रतियोग्यशब्दादिति द्वितीया समर्थद्वितीयास्मिन्नेव कृत्यो भवति। चकाराष्टकः। प्रतियोग्यमेति प्रतियोगिकः। प्र
तियोगिकः॥ ॥ समवायान्समवैति॥ ॥ समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तद्वितीया समर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्
र्थेव कृत्यो भवति। समवायः समूहोऽयं तेन संप्रक्षरणा। बहुवचनस्वरूपविधिनिगमांशसमवैति। आगत्य
तदेकदेशी भवतीत्यर्थः। समवायसमैतिसामवायिकः। सामूहिकः। सामाजिकः। सान्निवेशिकः॥ ॥ परिषदोऽयः॥
॥ परिषच्छब्दायः प्रत्ययो भवति। समवायान्समवैतीत्येतस्मिन्निषेधे। वकोपवादः। परिषदसमवैति परिषदः।
॥ ॥ सेनाया वा॥ ॥ सेनाशब्दाय प्रत्ययो भवति। समवायान्समवैतीत्येतस्मिन्निषेधे। वकोपवादः। पदं सो
धिभवति। सेनासमवैति सेन्यः। सैनिकः॥ ॥ संज्ञायां ललाटकुक्कुटौ यश्चाति॥ ॥ ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यामिति

५

क

मिद्वितीया समर्थेभ्यः पश्यतीत्येतस्मिन्नेव कृत्यो भवति। संज्ञायां विषये। संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमा
र्थानुसूहार्थं। ललाटपश्यतिललाटिकः। सेवकः। कौक्कुटिको मिहः। सर्वाधियत्रैभ्यो ललाटहरेदृश्यते।
तदनेन ललाटदर्शनेन सेवस्वस्वामिनं प्रत्यनुपश्ये। कार्ये धेनुपस्थापकत्वं लक्ष्यते। ललाटिकः। स्वामिनः
कार्ये धेनुपनिष्ठतद्व्यर्थः। कुक्कुटीशब्देनापि कुक्कुटीयातोलक्ष्यते। देशस्याव्यतायो मिहुरवाक्येन दृष्टिः। पाद
विहोपदेशो चक्षुःसंयमगच्छति स उच्यते। कौक्कुटिकश्चाति। तदयमभिधेयनियमः। संज्ञाग्रहणेन क्रियते।
संयमगच्छतीति संज्ञाग्रहणेन क्रियते॥ ॥ तस्य धर्मः॥ ॥ तस्येति षष्ठी समर्थविम्वित्येतस्मिन्नेव कृत्य
यो भवति। धर्मन्यायमाचोरयुक्तमित्यर्थः। कुक्कुटशालाया धर्मशौक्कशालिकः। आकरिकः। आगतिकः।
गौलिकः॥ ॥ अयमहिष्ठादिभ्यः॥ ॥ महिषीत्येवमादिभ्यः आरप्रत्ययो भवति। तस्य धर्ममित्येतस्मिन्
र्थेव कोपवादः। महिष्ठाधर्ममहिषः। प्राकृत्यतः महिषी प्रजायती। ब्रह्मन्। प्रत्येयिका। वेलेयिका। अ
नुलेयिका। पुरोहिता। मणियाली। अचुकाराक। होरा। यजमानः॥ ॥ सतोऽयः॥ ॥ अकारातायादिय

दिकादस्यत्ययोभवति। तस्यधर्ममित्येतस्मिन्निषये। वकोयवादः। यौतुर्धर्म्यौत्रां। औत्रां। नुः। नारी। नरास्त्रेति
वक्तव्यं। नरस्यधर्म्यनारी। विशसितुर्दिजोपश्चा। विशसितुर्धर्म्यं वैशस्यं। विभाकृषितुर्गालोयोयश्च। विभाकृ
षितुर्धर्म्यं वैभाजितं॥ ॥ **अवक्रयः** ॥ ५० ॥ तस्येत्येव। वक्षीसमर्थो देवकस्य इत्येतस्मिन्निषये वक्ष्यत्ययोभवति। अ
वकीणीते अनेनेत्यवक्रयः। पिंडकउच्यते। सुक्रशालायाः अवक्रयः। शौक्रशालिकः। आकरिकः। आयणी
कः। गौळिकः। तन्वक्रयो विधर्म्यमेवानेतदस्ति। लोकपात्राधर्म्यमित्येतस्मिन्निषये अवक्रयोभवति॥ ॥ तदस्य
पर्यायः॥ ५१ ॥ तदिति प्रथमासमर्थो देवोतिष्ठत्ययोभवति। यत्तत्प्रथमासमर्थो यत्तत्तद्वति। अथ
या। परायमस्य आयुषिकः। शकुलिकः। मौदाकिकः। अथ। परायमिति विशेषणं तद्विज्ञेतावतर्मवतीति। अतस्तुयण्य
शब्देन प्रयुज्यते॥ ॥ **लवणः** ॥ ५२ ॥ लवणशब्दादस्यत्ययोभवति। तदस्य परायमित्येतस्मिन्निषये वकोयवा
दः। स्त्रे विशेषः। लवणमस्य मस्य लावणिकः॥ ॥ **किशरादिभ्यः** ॥ ५३ ॥ **किशरः** इत्येवमादिभ्यः। अत्रत्ययो
भवति। तदस्य परायमित्येतस्मिन्निषये वकोयवादः। किशरादयो गंधविशेषवचनाः॥ किशरा परायमस्य कि

शरिकः॥ किशरिकी। नलदिकः। नलादिकी। किशरासारः। नरदानलदाः। स्थालातगराः। स्थगरागुगुलु
शीरहरिजा। पणिगुगुलामुद्रा॥ ॥ **शालालुनो** न्यतरस्यां॥ ५४ ॥ शालालुशब्दादन्यतरस्यात्तस्य
त्ययोभवति। तदस्य परायमित्येतस्मिन्निषये वकोयवादः। यत्तत्सोपिभवति। शालालुशब्दो गन्धाविशे
शवाचकः॥ शालालु परायमस्य शालालुः। शालालुकी। शालालुकः॥ **शिल्या** ॥ ५५ ॥ तदिति प्रथमासमर्थो
दस्येतिष्ठत्ययोभवति। यत्तत्प्रथमासमर्थो शिल्यं चेत्तद्वति। शिल्यं शौशलः। मृदगवादनं
शिल्यमस्यमादृगिकः। पाराविकः। वैशिकः। मृदगवादनेवर्तमानो मृदगशब्दः। प्रत्ययमुत्थादस्यति
शिल्यं तद्विज्ञेतावतर्मवति। पाराविकः। वैशाविशः। वैशिको नारदवति। वीणाविषयविक्रीनातिशय
शिल्यशब्दोक्तिः। वीणादिविद्याशिल्यत्वात्। शिल्यमित्यन्ये॥ ॥ **मृदकमर्श** इत्यान्यतरस्यां॥ ५६ ॥ म
रुक्कमर्शशब्दाभ्यां अन्यतरस्यामस्यत्ययोभवति। तदस्य शिल्यमित्येतस्मिन्निषये वकोयवादः। यत्तत्सो
पिभवति। मादुकः। मादुकिः। मारुः। मारुरिकः॥ ॥ **प्रहरणः** ॥ ५७ ॥ तदस्येत्येव। तदिति प्रथमासमर्थो

दस्येतिषष्ट्यर्थेवक्रत्ययोभवति। यत्तत्रप्रथमासमर्थप्रहरणं चेन्नभवति। असिः प्रहरणमस्य आसिकः। प्रासिकः।
क्रिकः। धनुक्रिकः॥ ॥ परश्वधः॥ परश्वधः शब्दाद्व्यत्ययोभवति। चकारावृत्तः। स्वरेविशेषः। परश्वधः प्र
हरणमस्य परश्वधिकः॥ ॥ शक्तियष्टोरीकः॥ शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीककप्रत्ययोभवति। टकोयवादः। श
क्तिः प्रहरणमस्य शक्तीकः। याष्टीकः। अस्तिना॥ ॥ अस्तिनास्तिदिष्टमतिः॥ ॥ तदस्येत्येतानिदितिप्रथमासमर्थ
भ्यः अस्तिनास्तिदिष्टशब्दयोस्त्येतिषष्ट्यर्थेवक्रत्ययोभवति। यत्तत्रप्रथमासमर्थमतिश्रेयस्यभवति। अस्तिमतिरस्य आ
स्तिकः। नास्तिकः। दैष्टिकः। नचमतिमत्तामात्रेप्रत्ययश्च्यते। किंतुहिपरलोकोस्तीतिप्रथमतिरस्तिमत्तास्तिकः। नहि
परीतोनास्तिकः। प्रमाणानुयातिनीत्यस्यमतिः सदैष्टिकः। तदेतदभिधानशक्तिः स्वाभावाद्भव्यते। अस्तिनास्तिश
ब्दौनियतौ। वचनसामर्थ्याद्वाच्यतावाक्यस्यप्रत्ययः॥ ॥ शीलं॥ ॥ तस्येतदेत्येतानिदितिप्रथमासमर्थदस्ये
तिषष्ट्यर्थेवक्रत्ययोभवति। यत्तत्रप्रथमासमर्थशीलत्वेनभवति। शीलस्त्वभावः। अथयभक्त्याशीलमस्य आश्रयिकः।
शाकुलिकः। सौदिकः। भक्तक्रियातद्विशेषणं चशीलतद्विद्वत्तावतंभवति॥ ॥ अत्रादिभ्योः॥ ॥ अत्रइत्ये

७

वमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योः प्राप्नोतिच्ययोभवति। तदस्य शीलमित्येतस्मिन्विषये। टकोयवादः। आदनादावरणा
चत्रांगुलकार्येष्टवहिनस्तच्छिद्रावरणाः प्रवृत्तः अत्रशीलः शिष्यः। छात्रः। स्थानाश्रित्यवयवे। उपसर्गोयुगोप्यते।
आस्था। संस्था। अवस्थेति। अत्राशिक्षा। शिक्षापूर्वोदाशः। स्था। उदयस्थान। उपस्थान। कृषि। कृष्टि। कर्मन्तः। विश्रद्धा।
नयदास्य। अनुता। विशिक्ता। विशिरवा। प्ररोहइतिप्रागंतरं॥ ॥ कर्माध्यायनेनिवृत्तं॥ ॥ तदस्येत्येतानिदितिद्वि
तीयासमर्थदस्येतिषष्ट्यर्थेवक्रत्ययोभवति। यत्तत्रप्रथमासमर्थकर्मवेदनेमध्ययनविषयंभवति। एकमन्यद
ध्ययनेकर्मवेदनेमध्ययन। एकान्तिकः। द्वैतान्तिकः। एकमन्यदिनिविद्यतद्विनाशद्वितिसमासः। ततश्चक्रत्ययः। अध्ययन
कर्ममित्येतत्सर्वतद्विद्वत्तावतंभवति। यस्याध्ययनेनियुक्तस्यपरीक्षाकालेपठनसवलितमयावरूपेकजात। एकान्तिक
श्चेति। एवद्वैतान्तिकः। त्रैतान्तिकः॥ ॥ ब्रह्मचर्यपदावृत्तः। ब्रह्मचर्यपदस्यतस्मात्पुर्वपदावृत्तपदिकावृत्त्ययो
भवति। तदस्यकर्माध्यायनेवृत्तमित्येतस्मिन्विषये। टकोयवादः। दादशान्यातिकर्माग्यध्ययनेवृत्तान्यस्य दादशान्ति
कः। त्रयोदशान्तिकः। चतुर्दशान्तिकइति। चतुर्दशापवातांजाताइत्यर्थः। उदात्तेकर्तव्ये। योनुदात्तं करोतिमज

अस्य

नितेनेहनचौरं विधत्ते। शत्रुविधत्ते देवदत्त इति॥ ॥ धनगणालम्बा ॥ ८४ ॥ धनगणालम्बां द्वितीया समर्थ्यां
लब्धेयेतस्मिन्नर्थेयत्प्रत्ययो भवति। धनलब्धा धन्यः। गणयः। लब्धेति नूनं तांतेनेति द्वितीया समर्थ्या
भक्तियुज्यते॥ ॥ अनासः ॥ ८५ ॥ अनासश्चाद्वितीया समर्थ्या लब्धेयेतस्मिन्नर्थेयत्प्रत्ययो भवति। अना
लम्बा अनासः॥ ॥ वशागतः ॥ ८६ ॥ वशाशब्दान् द्वितीया समर्थ्या नित्येन स्मिन्नर्थेयत्प्रत्ययो भवति। व
शागतः वश्यः। कामप्राप्तो विधेय इत्यर्थः॥ ॥ पदमस्मिन् ॥ ८७ ॥ निदेशादेव प्रथमा समर्थ्या विभक्तिः। पद
प्रथमा समर्थ्या द्वितीया विधेयिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थेयत्प्रत्ययो भवति। पदद्वयमस्मिन् ॥ क
र्दमः। पद्याः पासवः। शकार्थे कृत्यः। शक्यते यस्मिन् दण्डप्रतिमुद्रात्प्रादनेन सयद्यः। कर्दमः। कर्दमो
स्यावस्थो चोतिनातिवः। नातिशुभः॥ ॥ मूलमस्यावर्हि ॥ ८८ ॥ मूलशब्दात्प्रथमा समर्थ्या दावर्हि चो वमुपाधिकादस्मिन्
प्रथमर्थेयत्प्रत्ययो भवति। मूल्याः मायाः। मूल्याः मुनाः। वृद्ध उद्यमे। ते मां मूला मावृह्यते। उद्याद्यते मूल्याः। नमुष्टि
यन्ताः। मूलोत्पत्तेनेन विना गृहीतुं न शक्यत इत्यर्थः॥ ॥ सङ्कायाधेनुया ॥ ८९ ॥ धेनु चोतिनियामते। सङ्काया विषये

१०

सङ्काग्रहणमभिधेयनियमार्थं धेनोः शुगागमो यश्च प्रत्ययः। अतो दानो ययमिष्टते। धेनु रूतमणा यश्चाश्रय
प्रदानाद्दोहनाद्यदीयते सा धेनुया। यान् उद्येति यस्याः प्रसिद्धिः। धेनुया भवते दहामि॥ ॥ गृहपतिना सयुक्तो ॥
॥ निदेशादेव द्वितीया समर्थ्या विभक्तिः। गृहपतिशब्दान् द्वितीया समर्थ्या सयुक्त इत्येन स्मिन्नर्थेयत्प्रत्ययो भवति।
गृहपतिना सयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः। अन्यस्योपि गृहपतिना संयोगोस्ति तत्रैकविकारादतिप्रसंगतिवृत्तिः॥ ॥
नौवयो धर्मो विमलमूलमृलेसीता लुलाभ्यस्तार्त्तुल्यव्यायवध्यानाम् समसमितसमितेषु। ॥ १ ॥ नावादिभ्योऽभ्यः
शब्दभ्योऽस्तेवतायो दिष्टार्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति। प्रत्ययार्थद्वारेण समर्थ्या विभक्तिर्भवति। नावात्तार्त्तना
यउदकं। नावा नदी। शकार्थे कृत्यः। वयसा तुल्यः वयस्यः। सङ्काधिकारोभिधेयनियमार्थः। तेन वयसा तुल्ये
शत्रौ न भवति। धर्मो गार्हपत्योऽधर्मो ननु च धर्माद्विद्येतेति वक्ष्यमाणेन वसिष्ठः। धर्मो यदनुवर्तते। तद्धर्मादिन
येन मित्युच्यते। फलनुधर्माद्विद्येतेति वक्तव्यं विरोधत्वाद्धर्मस्य। विशेषणवधो विषयः। विशेषणमधर्महर्ता इत्यर्थः।
तेन नाव्यमूलं। आनाम् ममिभवतीया। पदादीनामुत्पत्तिकारणमूलं। तेन तद्वैश्वर्येण शोभिते। मूलं हि स

सगुणं मूलं करोति यो रजःपद्मं धातिरिति प्राप्तेः। आनाम्यनिति निपातनारयप्रत्ययः। मूलेन समी मूल्यः। उपादानेन समा
नकलप्रत्ययः। सीतया समितं सीतं हेतुः। समेतसंगतमित्यर्थः। एषसीताहलेभ्यो यद्विश्रुतिना तदन्तर्निधिरित्यने। परम
सीत्या उत्तमसीत्या। द्विसीत्या त्रिसीत्या। तुलया समितं तुल्यं। समितं समानं सदृशमित्यर्थः। यथा तुलापरिचिनमि
परमेव तदपीति॥ ॥ धर्मपथ्यर्थिन्यायादनयेते॥ ॥ निदेशादेव यंचमी विभक्तिः। धर्मादिभ्यः यंचमी समर्थेभ्यो न
येत इत्येतस्मिन्नेत्येत्ययो भवति। धर्मादिनयेत धर्मो यथा। अर्थान्याय्यं। सङ्काधिकारादनमिधेयनियमः।
॥ ॥ हृदसो निर्मिते॥ ॥ प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः। हृदः शब्दात्तृतीया समर्थान्निमित्तद्रव्येन स्मिन्ने
र्थेयत्वात्तयो भवति। निमित्तः उत्पादितः। हृदसानि मितः हृदस्यः। हृदसा कृतप्रत्ययः। हृदा यस्यायं हृदस्य हृद
प्राप्ते॥ ॥ उरसो रसा॥ ॥ उरः शब्दात्तृतीया समर्थान्निमित्तद्रव्येन स्मिन्नेर्थेयत्वात्तयो भवति। चकाराद्यच्। उरसानि
मित्तः औरसः पुत्रः। उरस्यः पुत्रः। सङ्काधिकारादनमिधेयनियमः॥ ॥ हृदयस्य प्रियः॥ ॥ निदेशादेव समर्थविभक्तिः।
हृदयशब्दात्तृतीया समर्थान्निमित्तद्रव्येन स्मिन्नेर्थेयत्वात्तयो भवति। हृदयस्य प्रियः हृदयो देशः। हृदयवने सङ्काधिका

३३

रादमिधेयनियमः। हृदयभवति। हृदयस्य प्रियः पुत्र इति॥ ॥ बंधने चर्चो॥ ॥ हृदयस्येति वा बंधनप्रत्ययः। तद्विशे
यसाम्प्रियदृशा बंधनेन बंधनं हृदयशब्दात्तृतीया समर्थान्निमित्तद्रव्येन स्मिन्नेर्थेयत्वात्तयो भवति। सविर्वेदो गृह्यते। ह
दयस्य बंधनः हृदयः। परहृदयेन बंधते वशीक्रियते सवशी करणमंत्रो हृदय उच्यते॥ ॥ मतकनहलाकराकुल्यकर्वेषु
॥ ॥ मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिभ्यो वकरणदिघर्थेषु यथा सख्यायत्ययो भवति। प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या यद्यपि विभ
क्तिः। मतकाननस्य करणमन्त्रभावः साधनत्वात्। कृतस्य कृत्यः कृत्यः। हलस्य कर्षः हल्यः। एषसीताहलेभ्यो यद्विश्रुतिना तदन्तर्निधिरित्यने।
द्विहल्यः। त्रिहल्यः। कर्मणा कर्मः। भावः साधनत्वात्॥ ॥ नेत्रसाधु॥ ॥ नेत्रेति समी समर्थान्निमित्तद्रव्येन स्मिन्ने
तस्मिन्निधेयत्वात्तयो भवति। सामसु साधुः सामन्यः। कर्मण्यः। शरण्यः। साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते।
तोयकारकरवप्रत्वात्तस्मिन्नेति मित्यनेन भवितव्यं॥ ॥ प्रकृतादिभ्यः रत्नं॥ ॥ प्रकृतादिभ्यः प्रादिशब्देभ्यः रत्नं
प्रत्ययो भवति। तत्र साधुरित्येतस्मिन्निधेयत्वात्तयो भवति। प्रतिहृत्ने साधुः प्रातिहृत्नीनः। कृते कृते साधुरित्यर्थः। ऐदं यु
गीनः। सांयुगीनः। प्रतिहृत्ना। इदं युगं। संयुगं। समयुगं। परयुगं। परकुलीनः। अमुष्मकुलः। सध्वकुलः। विश्वकुलः। प

तीया समर्पिता मित्र इत्येतस्मिन् अर्थः प्रत्ययो भवति। समितस्तुल्यः। सदृशः। अग्रमग्नि सदृशः। सदृशस्तु
 ल्य इत्यर्थः। केचित्तु समिता विविधंति। समित्या समितिपवत कश्चिन्नः। तत्र छंदसि प्रयोग दिग्भावाः॥
 मतौ च॥ मतर्थे च स दश द्वा द्वययो भवति। सदृशमस्य विद्यते साहस्रियः। तयः सदृशभ्यां विनेतीय
 इत्यस्यापवादः॥ ॥ सोममर्हति यः॥ ॥ शिर्द्वे शा देव समर्थ विभक्तिः। सोमश द्वा द्वितीया समर्पिता द्वे नात्ये
 तस्मिन् अर्थे प्रत्ययो भवति। सोममर्हति सोमो ब्राह्मणः। यद्वा अर्थ इत्यर्थः। यतिप्रकृतये यद्वा ह्यस्मरे विशो
 षः॥ ॥ मये च॥ सोमश द्वा द्वययो यत्प्रत्ययश्चानुवर्तते। मयप्रतिमयुद्धो लक्ष्यते। सोमश द्वा द्वययो
 यत्प्रत्ययो भवति। आगतविकारा वयवप्रकृता मयुद्धयः। हेतुमनुष्येभ्यो न्यतरस्यां यः। मयडः। मयदे
 तयो भवित्यामभक्त्या दानयोः। तत्र कृतवचने मयडिति। तत्र यथायोगं समर्थ विभक्तिः। सोम्यम
 धुवि वंति। सोममयमित्यर्थः॥ ॥ मधोः॥ यथा शो निवृत्तः। मधुश द्वा द्वययो यत्प्रत्ययो भवति। मधुयान्
 लोकात्। मधुमयानित्यर्थः॥ ॥ वसोः समुहोः॥ वसुश द्वा द्वययो यत्प्रत्ययो भवति। वकारात्समुद्धयः।

२६

यथायोगं समर्थ विभक्तिः। वसयः समुहः। मयुद्धये वा॥ अकारसमूहे छंदस्य संख्यामां। ओश्रावयेति चतुरक्ष
 रा। अस्तु श्रावयेति चतुरक्षरं। मयुक्तामह इति पञ्चाक्षरः। यजेति षाक्षरं। छंदस्य षड्द्वारः। एष वै सप्तदशाक्षरः छंद
 यप्रकारमतिर्यक् मनु विहितः॥ सप्तदशाक्षरे व छंद इत्यर्थः। छंदः शब्दादक्षरसमूहवर्तनात्कार्थे प्रत्ययः। वसुश
 द्वा द्वययो यत्प्रत्ययः। हस्तोपशब्दवद्विर्वसवैः। वसुमिरित्यर्थः। अग्निशिरीषे वसवस्य। वसोरित्यर्थः॥ ॥ न
 क्ताः॥ न क्त्वा शब्दार्थः प्रत्ययो भवति। समुह इति नानुवर्तते। न क्त्वा त्रिभ्यः स्वाहा॥ ॥ सर्वदेवतात्ता
 नित्वा॥ ॥ सर्वदेवशब्दानां तिलप्रत्ययो भवति। छंदसि विषये स्वाधिकः। सर्वदेवतातिः। देवतातिः॥ ॥ शि
 वशस्त्रियस्य करः॥ ॥ करोतीति करः। प्रत्ययार्थः। तस्मात्समर्थ लभ्या यष्टी समर्थ विभक्तिः। शिवा श्रुतादिभ्य
 श्च भ्यः यष्टी समर्थेभ्यः कर इत्येतस्मिन् अर्थे तां तिलप्रत्ययो भवति। शिवं करोतीति शिवतातिः। शंतातिः।
 अरिहतातिः॥ ॥ भावे च॥ भावे चार्थे छंदसि विषये शिवादिभ्यस्तानित्यप्रत्ययो भवति। शिवस्य भावः शि
 वतातिः। शंतातिः। अरिहतातिः॥ ॥ अतः पूजयेत्ति॥ ॥ अतः परमन्यः प्रत्ययोऽधिकृत्यते॥ ॥ १४४
 इति श्रीमद्भगवत्पाद्यस्य वामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थ्यां प्रत्ययचतुर्थः पादः समाप्तः॥ ॥ श्रीः॥

१०५

१६

